SPOMIN

NA IZGON IN IZGINOTJE JUDOVSKE SKUPNOSTI V PREKMURJU

DEŽELA SENC

OTO LUTHAR
MARTIN POGAČAR

ZAKAJ ...

... se je zgodil eden najbolj žalostnih prizorov človeške zgodovine?

Prolog

Leta 1944 se je v Prekmurju, pokrajini na severovzhodu Slovenije, ki je bilo med letoma 1941 in 1944 pod okupacijo Madžarske in potem do leta 1945 nacistične Nemčije, končalo neko obdobje. Deželo, ki je gostila ljudi treh, štirih jezikov, treh veroizpovedi in množice različnih navad, so morali skorajda čez noč zapustiti ljudje, ki so v obdobju zadnjih dveh stoletij še največ prispevali k njenemu gospodarskemu in kulturnemu razvoju.

Začelo se je z aprilskim jutrom in končalo z novembrsko napovedjo zime, ko so iz pokrajine med Muro in Rabo za vedno izginili člani judovskih družin Sonnenfeld, Hiršl, Weiss, Ebenšpanger, Berger, Arvay, Schwartz ... Na silo so izgnali otroke, žene in moške, stare in mlade, zdrave in bolne ... vse ...

To je njihova zgodba ali, točneje, to je skromen poskus pripovedi o tem, zakaj so morali oditi in zakaj so za njihovo bogato kulturo ostali samo nagrobniki, nejasne družinske zgodbe in na pol pozabljena imena ... zaradi česar se človeku, ki se poglobi v zgodovino te pokrajine, včasih zazdi, da je potonil v Deželi senc.

Kajti bolj, kot si želimo izvedeti, zakaj in kako se je to lahko zgodilo, več vprašanj stopi pred nas, vprašanj, na katera verjetno ne bo mogoče nikoli dokončno odgovoriti.

Še najbolj pa bega vprašanje, zakaj se je o tej tragediji do nedavnega tako malo vedelo, zakaj je spomin nanjo tako zabrisan in – končno – zakaj od nekaterih hiš, delavnic, molilnic ... ni ostalo niti toliko, da bi za njimi zrasle vsaj sence ...

Torej ZAKAJ ...

... zakaj je načrt za uničenje Judov eden najbolj žalostnih prizorov človeške zgodovine?

Zakaj mu pravimo holokavst in ne šoa ... tako kot Judje?

holokavst (gr. *holókaustos*: *hólos* – celota in *kaustós* – zažgan) • V grščini beseda označuje obred darovanja živali bogovom, danes označuje sistematično morjenje Judov, pa tudi Slovanov, Romov, duševno in telesno prizadetih, ki ga je izvajala nacistična Nemčija med drugo svetovno vojno.

šoa (heb. HaShoah – katastrofa) • Biblijska beseda šoa je postala ustaljen hebrejski pojem, zlasti v Evropi in Izrealu, ki označuje holokavst v 40. letih 20. stoletja. Predvsem zaradi teoloških razlogov večina Judov raje uporablja izraz šoa, saj z besedo holokavst povezujejo antične grške poganske obrede.

In končno:

Zakaj je načrt za uničenje Judov povsod po Evropi in v svetu naletel na toliko podpornikov, zaslužnih zato, da je v koncentracijskih taboriščih, na prisilnem delu in na skritih moriščih v petih letih umrlo skoraj šest milijonov Judov vseh starosti in stanov. Pobijali so namreč vse po vrsti – ženske, otroke, stare, mlade, bolne, zdrave – vse.

Nacisti in kolaboranti so uporabljali posebne predelane tovornjake, v katerih so ubijali Jude. Takšnega, kot je ta na fotografiji, so uporabljali tudi v Beogradu med aprilom in majem 1942. V njem je končalo 5.200 judovskih otrok, žensk in moških.
www.starosajmiste.info/sr2012/#/mapa/gasni_kamion.

Sedem desetletij po tem, ko so prve informacije o sistematičnem pobijanju Judov prišle na dan, še vedno ne moremo razumeti in si zastavljamo vprašanja:

Kako je bilo to mogoče?

Sprašujemo se:

Kdo je bil kriv?

In

Zakaj prav takrat?

Pri tem nas zanima tudi:

Kdo so bili ljudje, ki so zbujali toliko sovraštva in zaničevanja?

Ali je res šlo samo sovraštvo?
Kaj pa zavist, strah, negotovost ...?

In končno:

Ali so tudi slovenski Judje doživeli podobno usodo?
Kaj se zgodilo z njimi?

Hmm, vprašanja se kar množijo, zato je čas, da začnemo nanja odgovarjati. Morda poskusimo najprej razrešiti najbolj temeljno vprašanje:

Kdo so Judje in zakaj jih je sredi prejšnjega stoletja zadela tako strašna usoda?

In še:

Ali je imel ta poboj kar koli opraviti z njimi samimi ... ali pa je to predvsem krivda tistih, ki so se odločili, da jih je treba pogubiti?
Kaj pa tisti, ki so za to vedeli, a niso nič storili?

Glede na to, da kljub neizpodbitnim dokazom tu in tam srečamo ljudi, ki želijo krivdo storilcev zmanjšati, razčistimo kar na samem začetku:

Za genocid nad judovskim ljudstvom so odgovorni storilci, in sicer tako tisti, ki so si ga zamislili, kakor oni, ki so ga izvajali.

genocid (gr. *genos* - rod in lat. *occidere* - ubiti) • Je vsakršno sistematično uničevanje narodnostne, etnične, rasne ali verske skupine z namenom v celoti ali delno uničiti to skupino.

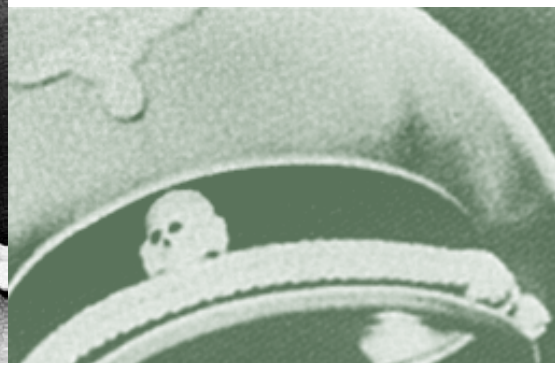

Adolf Eichman, je bil brez dvoma eden ključnih organizatorjev holokavsta. Podrejen je bil Adolfu Hitlerju, ki je najodgovornejši za organizacijo in izvajanje **»dokončne rešitve judovskega vprašanja«**. Vsekakor pa je bil Eichmann najbolj odgovoren za **deportacijo** in poboj madžarskih Judov, med katerimi so bili tudi Judje iz slovenskega Prekmurja. Po vojni je pobegnil v Argentino, kjer ga je petnajst let po vojni izsledila izraelska obveščevalna služba Mosad. Agenti Mosada so ga na skrivaj prepeljali v Izrael, kjer so ga na javnem procesu spoznali za krivega in ga obsodili na smrt.

Botsch 2008, 104.

»dokončna rešitev judovskega vprašanja« (nem. *Endlösung der Judenfrage*) • Besedna zveza je nacionalsocialistična oznaka za pregon in poboj Judov, živečih v Nemčiji in na vseh območjih Evrope, ki jih je zasedla nemška vojska in so bila pod nadzorom nemškega rajha. Adolf Hitler je svojo namero, da uniči Jude, javno razkril že 30. januarja 1939, izraz »dokončna rešitev judovskega vprašanja« pa se je prvič pojavil 12. marca 1941 pri Adolfu Eichmannu, vodji judovskega resorja v rajhovski varnostni službi SS (nem. Schutzstaffel). V tem času je bilo na Poljskem v množičnih usmrtitvah, ki so jih izvajali posebni oddelki SS, umorjenih že na tisoče Judov; začelo se je prevažanje poljskih Judov v gete in koncentracijska taborišča. Od 22. junija 1941 so nemškim vojaškim enotam, ki so vkorakale v Sovjetsko zvezo, sledili posebni oddelki z nalogo, da dosežejo »čim obsežnejšo odstranitev Judov«.

Načrt o obsežni organizaciji »dokončne rešitve judovskega vprašanja« je bil izpopolnjen 20. januarja 1942 na konferenci v predmestju Berlina ob jezeru Wannsee. Septembra 1941 – štiri mesece pred »konferenco Wannsee« – so v Auschwitzu izvršili prve poskuse poboja ljudi s strupenim plinom; oktobra 1941 je bil izdan prvi ukaz za deportacijo Judov iz nemškega rajha; 23. oktobra je sledila prepoved emigracije. Decembra 1941 so v uničevalnem taborišču Chelmino na Poljskem začeli z množičnim pobojem v premičnih plinskih celicah, v katere so dovajali motorni plin. Od leta 1942 do 1945 so v koncentracijska in uničevalna taborišča množično prevažali Jude iz vseh dežel pod nacionalsocialistično oblastjo. Po rezultatih raziskav, ki se opirajo skoraj izključno na dokumente SS, je bilo v okviru dokončne rešitve judovskega vprašanja ubitih skoraj šest milijonov Judov.

deportacija/deportiranci • Je postopek odvzema svobode, lastnine in »transport« v koncentracijsko taborišče.

In zakaj poudarjamo krivdo in odgovornost že na začetku?

Deloma zato, ker so se po koncu druge svetovne vojne mnogi izmed njih izgovarjali na svoje nadrejene, češ »morali smo izpolnjevati ukaze«, po drugi strani pa so se tisti, ki so ukazovali, kazni skušali izmuzniti tudi tako, da so dokazovali, da sami pravzaprav nimajo krvavih rok ...

> Kljub številnim dokazom še vedno veliko ljudi trdi, da je holokavst izmišljotina in da taborišč, v katerih so pobijali ljudi, sploh ni bilo; da so taboriščniki umirali zgolj zaradi bolezni in pomanjkanja, ki je spremljalo vojno. Dejstvo je, da so uničevalna taborišča obstajala in da so bili to prostori množičnega ubijanja.

Toda, vrnimo se na začetek in poglejmo, od kod izvira sovraštvo do Judov in od kdaj ga poznamo. Tudi v tem primeru je najbolje začeti pri zadnjem vprašanju.

Od kdaj torej ...?

Čeprav se odgovori v podrobnostih razlikujejo, jih povezuje načelna ugotovitev, da so Judje v svoji okolici pogosto zbujali sovraštvo, strah, občutke večvrednosti, občutke manjvrednosti, nevoščljivost, privoščljivost in podobno. Bolje rečeno: kadar so Judje prišli v stik s svojimi sosedi, predvsem pa, ko so se srečali z evropskimi ljudstvi, je med slednjimi mogoče zaslediti prej omenjena občutja. Ker se je to pogosteje in intenzivneje dogajalo v srednjem veku, opaznejše preganjanje Judov srečamo takrat oz. v obdobju, ko so v tako imenovanem visokem srednjem veku tudi zaradi dejavnosti Judov začela nastajati mesta.

Upodobitev ropanja judovskih prodajaln in obrtnih delavnic v 17. stoletju v Frankfurtu. Botsch 2008, 19.

Slednje preprosto moramo poudariti, saj se pogosto soočamo z mnenji, da so se Judje priselili šele v trenutku, ko so se oblikovale okoliščine za opravljanje dejavnosti, po kateri so kasneje postali najbolj znani in najbolj osovraženi. Mislimo seveda na trgovino in na vse, kar je povezano z njo: kupovanje, prodajanje, barantanje, posojanje denarja, terjanje, prevzemanje posesti tistih, ki posojila niso bili sposobni vrniti, ipd.

Vse to je pri ljudeh zbujalo odpor, pa tudi spoštovanje oz. strahospoštovanje. Drugi razlog za odpor in nezaupanje je bila njihova vera in z njo povezano vsakdanje življenje, ki se je v marsičem razlikovalo od življenja kristjanov.

Te razlike so se kazale tako v načinu oblačenja, vedenja, prehranjevanja, povrhu vsega pa so Judom, zlasti proti koncu 19. stoletja, pogosto pripisovali tudi določene fiziološke značilnosti, zaradi katerih v stereotipnih predstavah o njih srečujemo dolge nosove, črne sijoče oči, črne lase in brade ...

Pri tem pa pogosto pozabljamo, da jim je bil tak način življenja vsiljen že v srednjem veku. Na ta način so postali »zaznamovani in opazni«, zaradi česar je bila vsakršna integracija nemogoča, »nevarnost« pa zlahka prepoznavna.

To je pomenilo, da Judje niso

- smeli postati obrtniki,
- smeli imeti zemlje,
- da so se morali drugače oblačiti,
- da so morali živeti v posebej odrejenih predelih mest.

Od srede srednjega veka dalje v upodobitvah Judov in njihovih navad srečamo tudi njihove obrede, v katerih se po predstavah kristjanov kaže njihova sovražnost ali vsaj zlonamernost do Nejudov. V teh opisih in upodobitvah najpogosteje srečamo Jude, ki darujejo kri krščanskih otrok, ali Jude, zastrupljevalce vodnjakov. Ta podoba je postala osnova krščanskega antisemitizma, čeprav je zgodovinsko gledano povsem neutemeljena.

Telesne značilnosti so bolj sistematično začeli raziskovati šele konec 19. in na začetku 20. stoletja, ko so se zanje najbolj zanimali zdravniki in raziskovalci človeških ras. Pri tem je v večini primerov šlo za nepristranski raziskovalni interes, v delu pa žal tudi za povsem neznanstveno vrednotenje posameznih značilnosti.

V okviru slednjega na prvem mestu srečamo sovražnike Judov oz. *antisemite*, ki so na osnovi znanstvenih izsledkov utemeljevali svoje predsodke do različnih ras in narodov. Pri tem so jim še najbolje služila načela tako imenovanega *družbenega* ali *socialnega darvinizma*, načela, ki izvirajo iz primerjave med nastankom in razvojem živalskih vrst na eni ter človeških ras in narodov na drugi strani.

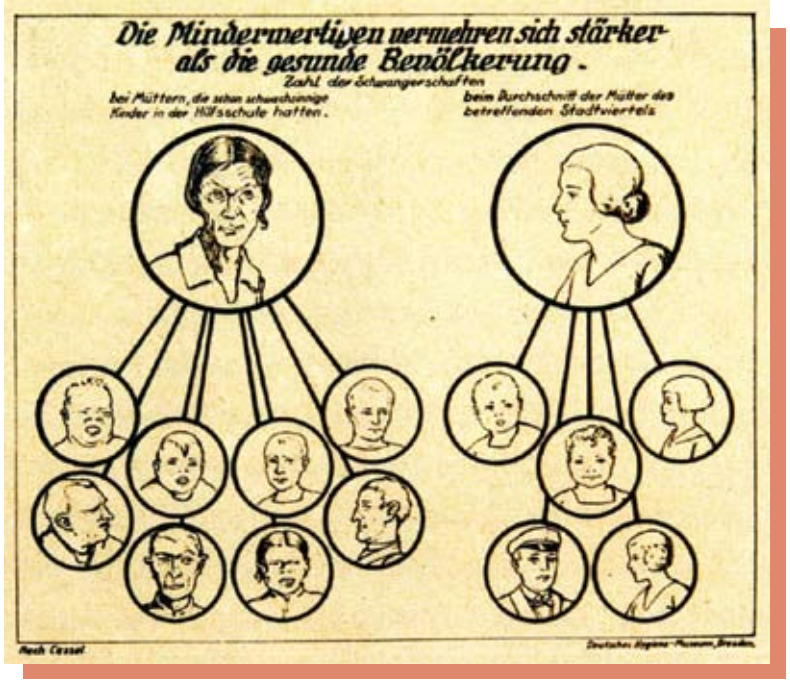

Rasistični propagandni plakat: »Manjvredni se množijo hitreje kot zdravi ljudje«.
Botsch 2008, 18.

Darwinova spoznanja o tem, da v naravi preživijo samo najmočnejši in najbolj prilagodljivi, v tem primeru niso več zadevala samo posameznikov, temveč so začela krojiti usodo celih družb in skupin. To se je zgodilo v stoletju, ki ga je zaznamovalo oblikovanje nacionalnih držav, in takrat družbe niso bile več skupine ljudi, ki so živeli na določenem skupnem prostoru, temveč naj bi jih družil skupni izvor – ali, kot bi dejali **rasisti** in antisemiti, določala jih je ista kri.

Moderni **antisemitizem** je potemtakem rezultat združitve rasne teorije in tradicionalnega sovraštva do Judov. Tako je na začetku 20. stoletja tradicionalni antisemitizem, ki Jude slika z značilnimi liki krivonosih potuhnjencev in detomorilcev, dokončno prerasel v moderni rasni antisemitizem. To pojmovanje se, ob tradicionalnem krščanskem antisemitizmu, pri katerem gre predvsem za drugačno interpretacijo Svetega pisma, naslanja na izsledke **»rasne znanosti«**.

antisemitizem • Do 19. stoletja je bil antisemitizem največkrat verske narave in je temeljil na krščanski oz. muslimanski interpretaciji judovske vere (Judje kot tisti, ki so bili krivi za smrt Jezusa Kristusa), zaradi česar so bili Judje pogosto glavne tarče verskega nasilja in pregona. Ta oblika antisemitizma je nastrojena zlasti proti veri, zato ga imenujemo *tradicionalni* ali *verski antisemitizem*, in ne proti ljudem judovskega porekla, ki so prestopili v drugo vero. Druga oblika antisemitizma je *ekonomski antisemitizem*, ki temelji na stereotipnih predstavah o ekonomskem statusu in poklicih Judov. To je pripeljalo tudi do stereotipov o bogatih in pogoltnih ter brezsrčnih judovskih poslovnežih. Od konca 19. stoletja naprej pa je bila prevladujoča oblika antisemitizma *rasni antisemitizem*, ki korenini v antropoloških rasnih idejah iz obdobja razsvetljenstva. Tukaj nastrojenost proti Judom kot vernikom zamenja ideja, da so Judje določena rasna skupina in da so, ne glede na versko prepričanje in običaje, manjvredni oz. nevredni.

rasna znanost (znanstveni rasizem) • Pomeni uporabo znanstvenih metod in hipotez za upravičevanje prepričanja o rasni superiornosti oziroma rasizmu; temelji na delih znanstvenikov iz 18. stoletja.

Na podlagi teh in podobnih »spoznanj« so antisemiti še lažje oblikovali **rasistične** in antisemitske vrednostne lestvice, na katerih arijska ljudstva evropskega severa zasedajo vrh, slovanski narodi njen spodnji del, Judje, Romi in Sinti (rasno zaznamovani oziroma asocialni) pa njeno dno. Tja po mnenju »rasnih strokovnjakov« sodijo tudi črnci in drugi nebelci.

rasisti, rasizem (rasna teorija) • Je prepričanje o biološko utemeljenih in preverljivih razlikah med ljudmi, kar je pogosto osnova za zlorabo in diskriminacijo.

Do skrajnosti prignane »značilne« poteze Juda v primerjavi z arijsko »normo«.
Botsch 2008, 21.

V tem procesu razlikovanja je pomembno omeniti tudi obdobje prve svetovne vojne, ki so jo po mnenju nemških rasistov Nemci izgubili tudi zaradi Judov. V nemškem popularnem tisku po letu 1919 namreč pogosto naletimo na interpretacije, ki prikazujejo Jude kot vojne dobičkarje, ki so zaradi svojih sebičnih interesov pustili nemško vojsko na cedilu oz. ji celo škodovali.

In tu se zares začne tudi naša pripoved o zadnjem poglavju tega razlikovanja. Še točneje, skušali bomo spoznati razmere, ki so omogočale tako imenovano **končno rešitev judovskega vprašanja,** kot so proces uničenja evropskega judovstva poimenovali nacisti.

Takoj ko omenimo nemške ali, bolje – Hitlerjeve **nacionalsocialiste**, pa nas razlaga zanese v Nemčijo, v obdobje med obema svetovnima vojnama. Pa ne le tja – antisemitizem je bil namreč razširjen po celi Evropi, le da je v času po prvi svetovni vojni v poraženi Nemčiji prišel najbolj do izraza.

nacionalsocialisti/nacionalsocializem, nacizem • Nacizem temelji na prvinah nemškega skrajno desnega rasističnega nacionalističnega gibanja in nasilnega antikomunizma. S to ideologijo je Adolf Hitler v času po prvi svetovni vojni poskušal delavce od naklonjenosti komunizmu pritegniti k ljudskemu nacionalizmu. Nacisti so sprva zagovarjali stališča, uperjena proti kapitalizmu in buržoaziji, le-ta pa so kasneje zamenjali za antisemitizem in antimarksizem. Nacizem zagovarja večvrednost arijske rase, ki pa se lahko razvija samo, če ohrani čistost in instinkt za samoohranitev. Temu naj bi bili največja nevarnost Judje, poleg tega pa tudi homoseksualci, Slovani, Romi, črnci, politični nasprotniki, fizično in umsko prizadeti.

»Nemci, ne pozabite!« Zlonamerna karikatura, ki ponazarja izdajstvo judovskih bogatašev med prvo svetovno vojno.

Botsch 2008, 21.

O tem je bilo v obdobju po drugi svetovni vojni napisanih veliko strokovnih knjig in literarnih del, posneti so bili tudi številni dokumentarni in igrani filmi.

Posebej zanimiv način predstavljanja holokavsta pa so grafični romani, ki so v zadnjih desetletjih letih postali priznan pristop k zgodovinskim reprezentacijam. Od tu naprej se bomo opirali tudi na odlomke iz dveh grafičnih romanov ameriških avtorjev: *Berlin* Jasona Lutesa in *Maus* Arta Spiegelmana. Avtorja sta v svojih delih še posebej nazorno predstavila razmere, ki so pripeljale do holokavsta, pa tudi genocid sam.

Poglejmo

... kako je življenje otrok v Nemčiji v 30. letih prejšnjega stoletja, potem ko je nacistična propaganda začela vplivati na javno mnenje, upodobil Jason Lutes v *Berlinu*.

V mnogih primerih so starejši resnico pred otroci raje skrili, o čemer pričajo tudi pripovedi redkih slovenskih Judov in Judinj, ki so preživeli grozote nemškega koncentracijskega taborišča. Spomnijo se, da so nekateri ljudje pomagali judovskim pribežnikom iz Avstrije, ki jo je Hitler priključil Nemčiji že leta 1938, vendar razlogov za njihov beg največkrat niso poznali. Niso vedeli, da jih Nemci zapirajo v koncentracijska taborišča in da so jih dobri dve leti po začetku vojne začeli sistematično ubijati.

Po drugi strani so se odrasli Judje poskušali vsaj za silo pripraviti na najhujše. V tem primeru je zelo zgovorno pričevanje naše informantke, ki se spomni, da sta oče in mati njej in njeni sestri, nekaj tednov preden so jih poslali v taborišče, v drvarnici pokazala družinsko skrivališče nakita in dokazilo o očetovi izobrazbi.

> A to je bilo že kasneje. **Pred vojno je sovraštvo do Judov in drugače mislečih podžigala tudi huda gospodarska kriza, ki je zaradi ostrih zahtev po povračilu vojne škode še posebej močno prizadela Nemčijo, kjer so na začetku 30. let »na površje« prišli politični skrajneži s Hitlerjem na čelu.**

Tarča nacistov pa so bili tudi njihovi politični nasprotniki, v prvi vrsti komunisti in socialisti, ki so jih nacisti zmerjali z boljševiki. Še več, idejni vodje nacizma (Joseph Goebbels, Heinrich Himmler, Adolf Hitler ...) so skušali ljudi celo prepričati, da so za širjenje boljševizma odgovorni predvsem Judje.

Poglejmo, kako si je to vzdušje predstavljal
avtor stripovske pripovedi o predvojnem Berlinu.

Pri tem si niti Nemci niti Judje niso znali predstavljati, da takšno sovraštvo in nestrpnost vodita v katastrofo brez primere. Ne nazadnje o izjemnem pomanjkanju politične modrosti koalicijskih strank pričajo tudi dogodki po volitvah leta 1933. To so bile zadnje svobodne volitve v Nemčiji pred začetkom druge svetovne vojne in hkrati volitve, ki so na oblast prinesle Adolfa Hitlerja.

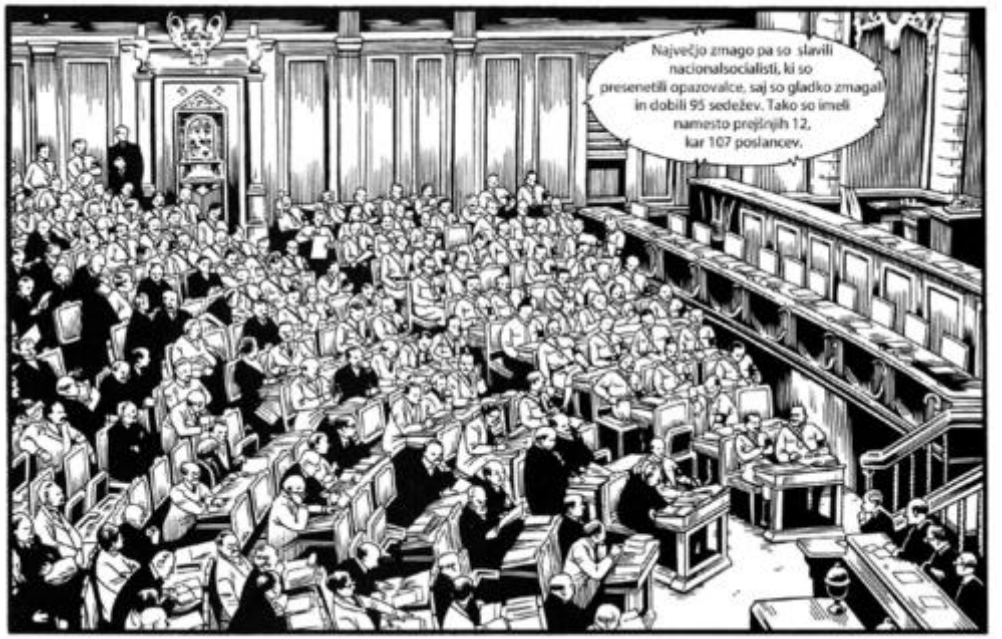

Posledice tega so se začele kazati zelo hitro. Hitler namreč svojih načrtov ni niti malo skrival. Večino tega, kar je kot svoj politični program zapisal v knjigi *Moj boj (Mein Kampf)*, je začel uresničevati takoj po zmagi na volitvah. V sklopu Nürnberških zakonov je bil sprejet zakon o zaščiti krvi, ki je Jude opredelil kot drugorazredne državljane. Ne glede na področje delovanja se je Hitler še posebej pozorno posvečal Judom in njihovemu gospodarskemu in kulturnemu uničenju.

Pripadnikom judovskih skupnosti je bilo prepovedano domala vse: od opravljanja donosnejših in prestižnejših poklicev do porok z Nejudi oz. Nejudinjami. Tisti, ki te zakonodaje niso spoštovali, so bili izpostavljeni posmehu in nasilju.

Judje so postali nezaželeni vsepovsod, tudi tam, kjer njihova prisotnost po naključju še ni bila neposredno prepovedana. Napisi *»Juden sind hier unerwünscht«/»Judje so tukaj nezaželeni«* ali na kratko *»Juden unerwünscht«/»Judje nezaželeni«* so se pojavili na vseh javnih mestih.

Leta 1938 so nato sledili požigi in ropi judovske lastnine ter politika družbenega izključevanja judovske populacije. Tako so na primer državni uradniki lahko postali samo arijci, Judje niso smeli opravljati določenih poklicev, judovske trgovine in podjetja so bojkotirali. V tem času so nacisti začeli ustanavljati tudi koncentracijska taborišča.

Prva so odprli že leta 1933, kmalu po volitvah, in so bila praviloma namenjena Nejudom, političnim nasprotnikom in zločincem. Kasneje so jih vse bolj uporabljali za zapiranje številnih drugih skupin, ki se niso skladale s političnimi in moralnimi pogledi nacistov. Po začetku druge svetovne vojne so se tako začele deportacije in internacije Slovanov, Judov, Romov, vojnih ujetnikov v koncentracijska in uničevalna taborišča.
S podobnim ravnanjem so Nemci in njihovi sodelavci nadaljevali tudi na zasedenih ozemljih, kjer so nastale prave »tovarne smrti«

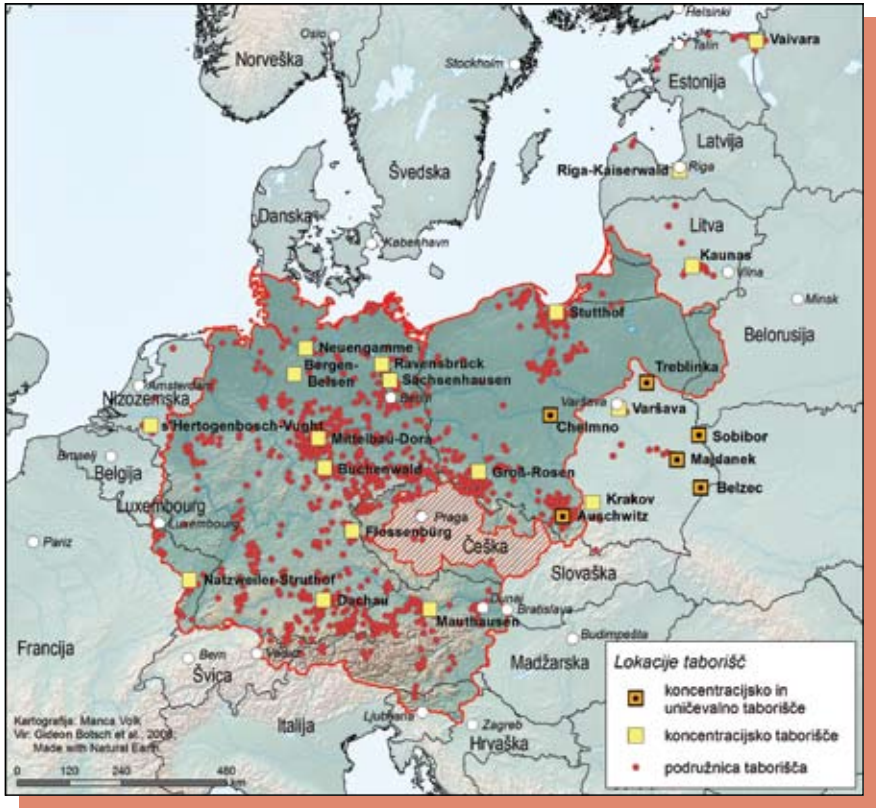

Zemljevid nacističnih koncentracijskih in uničevalnih taborišč.

Prirejeno po Botsch 2008.

Pri tem mislimo na sistem koncentracijskih in uničevalnih taborišč, med katerimi je najbolj znan Auschwitz oz. Auschwitz-Birkenau. Z deportacijami Judov so začeli že leta 1942, leto kasneje pa so jih začeli tudi sistematično pobijati.

koncentracijska in uničevalna taborišča • Taborišča, kjer so – z namenom prevzgoje oziroma uničenja – zaprti režimski nasprotniki, »sovražniki ljudstva«, tujci, pripadniki etničnih manjšin ipd. V nacistični Nemčiji so bila prva koncentracijska taborišča ustanovljena leta 1933 (Dachau že marca 1933), njihovo število pa se je v letih 1938–1942 povečalo za štirikrat. V tem času so številna postala del mašinerije sistematičnega morjenja Judov in drugih »nevrednih« skupin.
V *koncentracijskih taboriščih* so do skrajnosti izkoriščali njihovo delovno silo, zaporniki so umirali zaradi trpinčenja in zaradi posledic medicinskih poskusov, podhranjenosti, epidemij, slabih higienskih razmer. V *uničevalnih taboriščih* so zapornike množično ubijali v plinskih celicah, trupla pa sežgali v taboriščnih krematorijih ali zakopali v množična grobišča.

Nazoren prikaz zbiranja in transportiranja Judov v taborišča v lokalnih in regionalnih središčih večjega dela Srednje in Vzhodne Evropeje strip z naslovom *Maus*, v katerem ameriški avtor stripov Art Spiegelman opiše taboriščne izkušnje svojega očeta Vladeka Spiegelmana.

POTEM KO SO ODPELJALI STARE STARŠE, JE BILO NEKAJ MESECEV MIRNO. NATO PA SO MESTO PREPLAVILI PLAKATI IN OBVESTILA LJUDI IZ OBČINE ...

MOJ OČE, KI JIH JE IMEL TAKRAT 62, SE JE S TRAMVAJEM PRIPELJAL DO NAŠ.

POTEM KO JE MAMA UMRLA ZA RAKOM, JE ŽIVEL PRI SESTRI FELI IN NJENIH ŠTIRIH OTROCIH.

RES NISEM VEDEL, KAJ NAJ MU SVETUJEM.

KO SMO BILI VSI NOTER, SO GESTAPOVCI S STROJNICAMI OBKOLILI STADION.

POTEM SO NAS RAZDELILI NA LEVO IN DESNO STRAN STADIONA.

MIDVA Z ANJO SVA PRIŠLA PRED BRATRANČEVO MIZO ...

VESELI SMO BILI, DA SMO PRIŠLI SKOZI. HKRATI NAJU JE SKRBELO ZA OSTALE.

KASNEJE MI JE NEKDO, KI JE VIDEL, KAJ SE JE ZGODILO, POVEDAL, DA JE TUDI ON PRIŠEL K BRATRANČEVI MIZI ...

NJO SO POSLALI NA LEVO. ŠTIRJE OTROCI SO BILI PREVEČ.

IN POMISLI! SPLEZAL JE NA SLABO STRAN!

DRUGI *SMO* LAHKO ŠLI DOMOV, VENDAR JE PO TEM DNEVU V SOSNOWIECU OSTALO MALO JUDOV ...

In kako se je godilo **Judom** v Sloveniji?

Preden odgovorimo na to vprašanje, moramo vsaj za silo spoznati judovsko skupnost na ozemlju današnje Slovenije.

Judje so se na slovenskih tleh začeli pojavljati v obdobju nastajanja prvih naselbin, naselij, mest. Le redko kateri kraj je podelitev mestnih ali trških pravic dočakal brez judovskih priseljencev. Večina judovskih družin je na ozemlje današnje Slovenije prišla iz Koroške oz. Porenja in se naselila v Trstu, Gorici, Ljubljani, Mariboru in na Ptuju. Prvi preverljivi podatek o naselitvi omenja Ljubljano oz. njeno **sinagogo** iz začetka 13. stoletja. Nekoliko kasneje, v prvi polovici 14. stoletja, naletimo na omembe Maribora in Ptuja, Celja in Slovenj Gradca, kasneje viri omenjajo Slovensko Bistrico.

Sicer stalno napeti odnosi med staroselci in Judi so se začeli občutneje spreminjati v drugi polovici 15. stoletja, ko so notranjeavstrijski deželni stanovi od cesarja Friderika III. (v zameno za denarno odškodnino) zahtevali izgon Judov iz Koroške in Štajerske. Njihovemu pritisku se je dokončno vdal šele njegov sin in naslednik Maksimiljan I., katerega edikt z dne 18. marca 1496 Judom poleg odgovornosti za izbruh, širitev in posledice kužnih bolezni očita še tako imenovano skrunitev hostije, uboje krščanskih otrok in zastrupitev vodnjakov.

sinagoga (gr. *synagogē*) • Judovski prostor srečevanja, skupnostni center, kjer ljudje študirajo in molijo. V sodobnih judovskih skupnostih ima sinagoga po navadi tudi prostor za versko šolo in knjižnico.

Preživljanje judovskih priseljencev v avstro-ogrski monarhiji je bilo povezano s trgovanjem, kupčevali so z vinom, lesom, konji ..., njihovi partnerji pa so bili raztreseni po večjem delu Balkana, v osrednjih avstrijskih deželah, na Ogrskem in v severni Italiji. Še posebej donosna trgovina je mariborske in ljubljanske Jude v 15. stoletju vodila v Benetke, od koder so uvažali različne vrste blaga, svilo, začimbe, drage kamne in zlatnino. Poleg trgovcev v virih naletimo tudi na izdelovalce pečatov, zlatarje, zdravilce in posestnike.

Največja in najvplivnejša srednjeveška judovska skupnost na slovenskem ozemlju je nastala v Mariboru, o čemer priča večje število listin, ki jih hrani pokrajinski arhiv v Mariboru. V tem gradivu je z letnico 1429 prvič omenjena tudi mariborska sinagoga.

Izvirne podobe sinagoge v današnji Židovski ulici v Mariboru sicer nimamo, vendar nedavno prenovljena stavba daje slutiti, kako je bila videti njena davna predhodnica.

Fotografiji: Bojan Nedok, (c) Sinagoga Maribor.

Ne glede na to, da je bila mlajša od tiste na Ptuju, je spomin nanjo izrazitejši predvsem zaradi vrste generacij družine Marpurgo, katerih posamezniki so imeli stike celo s florentinskimi bankirji. Ne glede na živahno dejavnost in daljnosežne stike srednjeveške judovske četrti v slovenskih mestih niso pustile veliko sledov. Razlog za to je relativno skromno število judovskih družin in njihova razpršena poselitev. Judje v slovenskih mestih namreč niso bili omejeni na posamezne mestne predele, iz katerih bi se kasneje lahko razvil **geto**, temveč na posamične hiše in ulice, ki so kasneje pogosto dobile ime »židovska« – ulica, steza ali cesta. V vsakem primeru so morali za to dobiti posebno dovoljenje.

geto • Poimenovanju »geto« lahko sledimo do ustanovitve judovske četrti leta 1516 v Benetkah, kar danes šteje za prvi uradni poskus segregacije (lat. *segregare* – (od črede) oddaljiti, odrediti odstraniti, razdvojiti) oziroma izključevanja Judov v Evropi (judovske četrti so obstajale že prej). V 16. in 17. stoletju se je tovrstna praksa razširila, geti so nastajali pod okriljem lokalnih in državnih oblasti v velikih evropskih mestih, med drugim v Frankfurtu, Rimu in Pragi. Cilj je bil strožji nadzor nad judovskim prebivalstvom.
Skozi čas so se značilnosti geta precej spreminjale. Od »judovske četrti«, območja poseljenega z Judi, do po navadi etnično homogenega in praviloma revnega območja večjih mest, kakršna najdemo danes po celem svetu. Skupna značilnost getov skozi zgodovino je, da so bili prostori revščine in izključenosti, kar ponazarjajo tudi zidovi, s katerimi so bili obdani. Proti koncu 19. stoletja pa so judovske gete počasi začeli opuščati in zidove podirati.
Režim getoizacije oziroma ločevanja Judov od Nejudov so ponovno oživili nacisti. Med drugo svetovno vojno so v okupirani Vzhodni Evropi vzpostavili sistem getov, s čimer so hoteli nadzirati, segregirati, terorizirati ter izkoriščati Jude. Samo na Poljskem so nacisti vzpostavili več kot 1.000 getov.
V getih so nacisti zbirali Jude iz mesta in okolice zato, da bi ločili judovske skupnosti od nejudovskih ter preostalih judovskih skupnosti. Prvi geto nacističnih oblasti je bil ustanovljen leta 1939 v poljskem mestu Piotrków Trybunalski. Največji geto je bil varšavski z več kot 400 000 prebivalci. Nekateri geti so obstajali samo kak dan, drugi mesece in celo več let. Življenjske razmere so bile grozljive tudi zaradi slabe prehrane, neznosnih higienskih razmer, nasilja in bolezni. Leta 1942, potem ko je načrt »končne rešitve« dosegel vse razsežnosti, so gete ukinili, prebivalce pa postrelili ali deportirali v uničevalna taborišča.

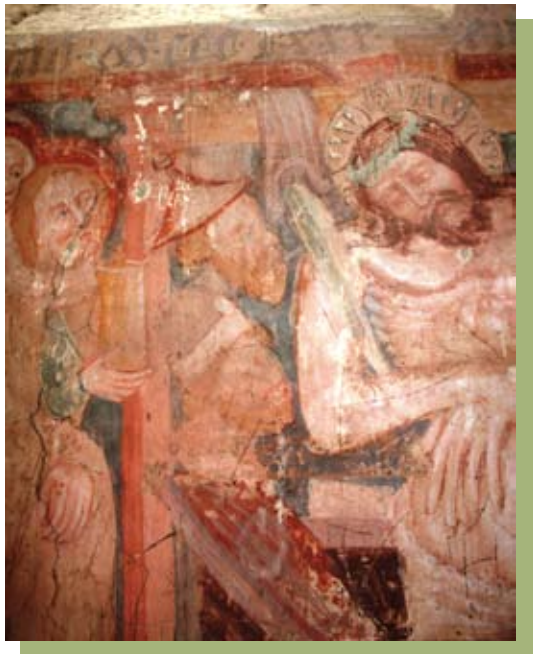

Del freske v cerkvi svetega Martina v Martjancih s konca 14. stoletja, ki prikazuje Juda, ki pljuva na Kristusa.
Prizor ponazarja uveljavljeno prepričanje o Judih, ubijalcih Kristusa.
Fotografija: Boris Hajdinjak.

Izgon Judov iz Štajerske in Koroške je vse do konca 18. stoletja Jude izrinil na obrobje slovenskih dežel. Obnavljanje judovske skupnosti pri nas je omogočila šele modernizacija gospodarstva, ki je sramežljivo, pa vendar, dosegla tudi Prekmurje. Leta 1778 namreč tudi v Lendavi naletimo na prvih 14 judovskih priseljencev. Sledijo Beltinci, kamor so se, podobno kot v Mursko Soboto, v večjem številu priselile judovske družine predvsem sredi in v drugi polovici 19. stoletja.
Večina se jih je preživljala s trgovino, srečamo pa jih tudi kot lastnike mesnic in gostiln. Kot dobro povezani preprodajalci so po vaseh odkupovali med, kože, živino, perje, grobo laneno platno ... in to potem prodajali veletrgovcem iz večjih mest. Od konca 18. stoletja naprej so lahko tudi najemali in obdelovali zemljo, zato jih vse pogosteje srečamo kot posestnike. V njihovih rokah je bila tudi večina trgovine z živino.

Glede na to ne preseneča, da so nekateri sodobniki Mursko Soboto označili za »židovsko gnezdo« oz. začetek »gospostva Židov«, ki naj bi segalo vse do Budimpešte, ki so jo najbolj vneti antisemiti prekrstili kar v »Judapest«.

Na začetku 30. let 20. stoletja so se razmere s slabih spremenile na slabše. K temu je v veliki meri prispeval razvoj dogodkov v Nemčiji, od koder so prihajale novice o razlaščanju in preganjanju Judov, največji razlog za preplah pa je treba iskati v spremembi politične klime v Kraljevini Jugoslaviji. Tukaj mislimo tako na spremenjene razmere po smrti kralja Aleksandra leta 1934, ki je veljal za svojevrstnega zaščitnika Judov v Jugoslaviji, kakor tudi na posebno zakonodajo, ki je v marsičem posnemala Nürnberške zakone v Nemčiji. To je nekatere Jude napeljalo na to, da so sprejeli krščanstvo. Ta proces je značilen predvsem za zadnja leta pred vojno, ko so se tudi v slovenskih časopisih pojavili članki, ki so Jude predstavljali kot goljufe, izdajalce Kristusa, skratka kot nesrečo za »slovensko krajino«.

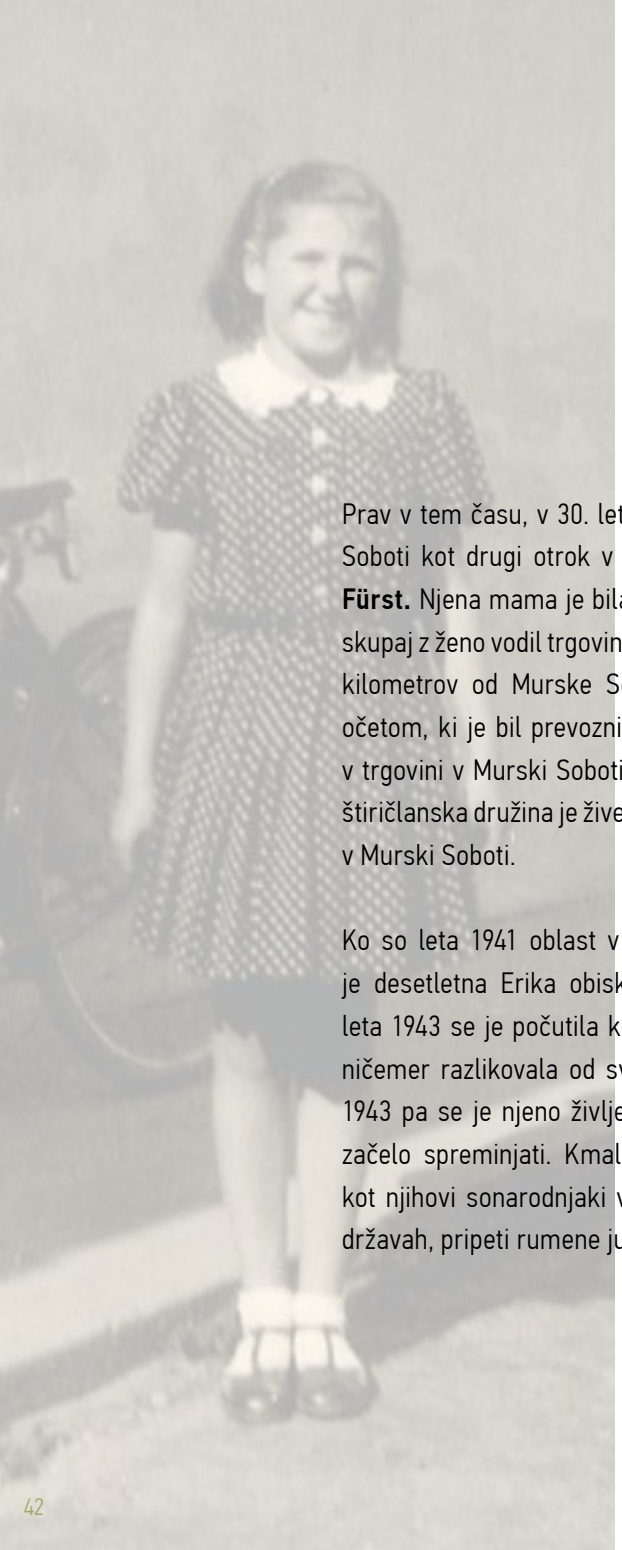

Prav v tem času, v 30. letih 20. stoletja, se je v Murski Soboti kot drugi otrok v judovski družini rodila **Erika Fürst.** Njena mama je bila hči uspešnega trgovca, ki je skupaj z ženo vodil trgovino v vasi, oddaljeni slabih deset kilometrov od Murske Sobote. Do poroke z Erikinim očetom, ki je bil prevoznik, je delala kot blagajničarka v trgovini v Murski Soboti. Erika je imela tudi sestro in štiričlanska družina je živela običajno družinsko življenje v Murski Soboti.

Ko so leta 1941 oblast v Prekmurju prevzeli Madžari, je desetletna Erika obiskovala osnovno šolo. Vse do leta 1943 se je počutila kot navadna deklica, ki se ni v ničemer razlikovala od svojih sošolcev. Ob koncu leta 1943 pa se je njeno življenje in življenje njene družine začelo spreminjati. Kmalu so si morali tudi oni tako kot njihovi sonarodnjaki v Nemčiji in drugih evropskih državah, pripeti rumene judovske zvezde:

Otroci smo hodili v šolo vse do, mislim, jeseni 1943, ko smo mogli začeti nositi davidove zvezde. Tako smo bili prepoznavni, da smo bili Judje. Marsikatera sošolka, prijateljica se ni hotela več pojaviti z mano na cesti, ker sem morala imeti na plašču zvezdo. Lahko rečem, da se slovenski otroci niso sramovali iti z mano po cesti ... No potem se je dostikrat zgodilo, da smo zaradi bombnih napadov prej končali s poukom in smo morali domov.

[Op. a. Pripoved Erike Fürst na tem mestu ni povsem točna. Davidove zvezde so si morali Judje na madžarskih ozemljih pripeti spomladi leta 1944. Vsi navedki so iz intervjuja z Eriko Fürst, opravljenega avgusta 2011.]

Sčasoma so razmere za Jude, ki jih je bilo največ prav v Prekmurju, postajale vse slabše. Prekmurskim Judom v madžarski okupacijski coni je bila usoda njihovih znancev in sorodnikov iz drugih držav in pokrajin, ki so jih zasedli Nemci in njihovi lokalni zavezniki, na začetku prihranjena, saj so se Madžari večino vojnega časa upirali nemškim zahtevam po deportaciji Judov v koncentracijska taborišča. Prav zato judovske družine na ozemlju Madžarske in v predelih, ki jih je okupirala madžarska vojska, niso čutile takojšnjih posledic odločitve o »dokončni rešitvi judovskega vprašanja«, sprejete na začetku leta 1942 v vili ob jezeru Wannsee na obrobju Berlina.

Erika Fürst s sestro in teto. Fotografija je last Erike Fürst.

Tete Erike Fürst. Fotografija je last Erike Fürst.

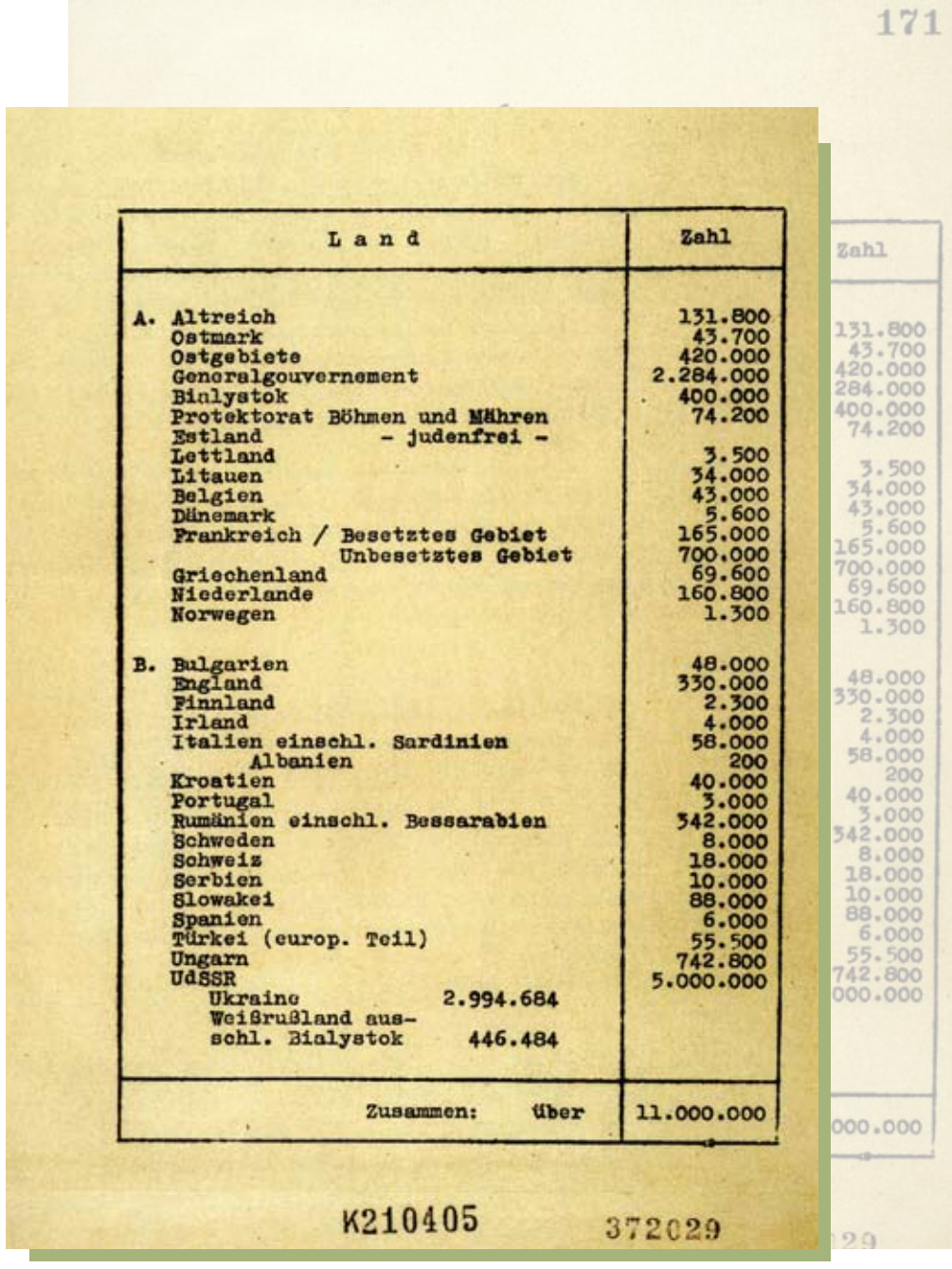

Land		Zahl
A. Altreich		131.800
Ostmark		43.700
Ostgebiete		420.000
Generalgouvernement		2.284.000
Bialystok		400.000
Protektorat Böhmen und Mähren		74.200
Estland	- judenfrei -	
Lettland		3.500
Litauen		34.000
Belgien		43.000
Dänemark		5.600
Frankreich / Besetztes Gebiet		165.000
Unbesetztes Gebiet		700.000
Griechenland		69.600
Niederlande		160.800
Norwegen		1.300
B. Bulgarien		48.000
England		330.000
Finnland		2.300
Irland		4.000
Italien einschl. Sardinien		58.000
Albanien		200
Kroatien		40.000
Portugal		3.000
Rumänien einschl. Bessarabien		342.000
Schweden		8.000
Schweiz		18.000
Serbien		10.000
Slowakei		88.000
Spanien		6.000
Türkei (europ. Teil)		55.500
Ungarn		742.800
UdSSR		5.000.000
Ukraine	2.994.684	
Weißrußland aus-schl. Bialystok	446.484	
Zusammen:	über	11.000.000

K210405 372029

Kopija dela izvirnega zapisnika konference Wannsee s podatki o judovskem prebivalstvu v Evropi na začetku 40. let 20. stoletja.

Botsch 2008, 76.

Ko se je tudi v Prekmurju bližal čas deportacije, se je Erikina družina skušala hitro pripraviti na nove okoliščine. Eriki in njeni sestri je v domači drvarnici oče pokazal na hitro pripravljeno skrivališče drobnega družinskega premoženja:

> *Drvarnica je bila polna drv, na enem mestu je bil velik panj. Oče je pod tem panjem izkopal luknjo ... in nama rekel, da so [v njej] neke stvari, ki so zelo važne, in če se mu kaj zgodi, »od vas se pa mogoče kdo vrne«, bo imel za začetek vsaj nekaj. Takrat nisem vedela, kaj je noter. Po vojni nama je mama povedala, da je bil to velik steklen kozarec za vlaganje. V tem kozarcu je bila škatla, v škatli pa očetov obrtni list in nekaj zlatnine, nekaj malega zlatnine ... Zabičala sta nama, da tega ne smeva nikomur povedati, in takrat sem prvič zasumila, da se nam lahko kaj zgodi.*

In res, že čez nekaj tednov, na ponedeljkovo jutro aprila 1944, so ob petih zjutraj na vrata Erikinega doma potrkali dva madžarska orožnika in dva državna uradnika. Družino so zbudili in naročili, naj v pol ure spakirajo in predajo vse premoženje, ki so ga imeli. Erika in sestra sta vedeli, da pot ne bo kratka in sta se hoteli posloviti od svoje najboljše prijateljice, prve sosede:

> *S sestro sva se želeli posloviti od najboljše prijateljice in žandarji so nama to dovolili. Prvi sosedje so bili. Šli sva in nesli spominske knjige, da nama jih spravijo, in se poslovili od njih. Njen oče pa je bil že pred tistim zaprt v bazo na Madžarskem in najbolj hudo je bilo njemu. Objel naju je, solze so mu tekle, ko je rekel: »Ubogi otroci, žal vem, kaj vas čaka.«*
> *No, potem sva hitro prišli nazaj.*

Erikina mama je bila tako vznemirjena, da sta ji pri pripravi prtljage morali pomagati Erika in sestra. Eden od orožnikov jim je namignil, naj vzamejo čim več hrane. Ko so prišli pred murskosoboško sinagogo, kjer so jih zbirali, in zagledali nemške vojake, pripadnike SS, je Erika spoznala, da je položaj zelo resen.

> *Čim smo zagledali Nemce z ovčarskimi psi [...], smo vedeli, da so [...] veliko bolj krvoločni kot [...] Madžari* [op. a. madžarska policija]. *Madžari so bili vseeno nekako bolj obzirni.*

Šarika Horvat, tri leta starejša Erikina znanka, je v pogovoru za znano Fundacijo šoa povedala, da jim strahu niso zbujali samo psi in neprijaznost Nemcev, temveč celoten postopek. Potem ko so jih prignali do sinagoge, so morali tam čakati na preostale, ki so jih vozili iz okoliških vasi. Vmes so z glasnim branjem imen večkrat preverjali prisotnost, dokler se do večera ni zbralo *»300 mogoče 400 ljudi«*, ki so bili v sinagogi *»stisnjeni kot heringi«*.

> *Nato so nas z vozovi, ostale pa z vlakom, odpeljali v Čakovec. V Čakovcu so nas zaprli v neko šolo. Spali smo na tleh. Tam smo bili dva dni, dokler niso pregledali vsakega posameznika.*
> *Bil je en mali prostor, kjer sta sedela dva nemška oficirja. Vsakega posameznika so klicali po imenu, pregledali in spraševali, če imamo še kaj denarja ali zlatnine. Takrat me je bilo zelo strah, saj sem bila stara 13 let in sama z nasilnima oficirjema, [ki sta] grdo gledala. Zraven so imeli psa, vso so me pretipali, ker so mislili, da imam kaj skritega. [...] Tako so pregledali vsakega posameznika. Pri gospodu Hiršlu Kalmanu iz Murske Sobote so našli zlomljeno plombo, zato so ga močno pretepli, tako da je bil ves zabuhel in krvav. Po dveh dneh so nas naložili na živinske vagone in odpeljali v Nadžkanižo* [kjer je bil zbirni center, op. a.].

Drugo jutro so na dvorišču zbrali vse mlajše moške in tudi mlada dekleta. Žal je bil med njimi tudi Erikin oče, ki so ga skupaj z drugimi poslali nazaj po prtljago. Postrojili so jih v vrste ter odpeljali na železniško postajo. Takrat je Erika nazadnje videla svojega očeta:

Bili smo vsi objokani. Mi smo bili vsi zaprti v razredih, gledali skozi okno in si mahali. Nikoli ne bom pozabila tega pogleda, žalostnega pogleda mojega očeta. Njih so odpeljali na železniško postajo in v Auschwitz. To je bil prvi transport za Auschwitz.

Čeprav se posamezni podatki med seboj razlikujejo, lahko z gotovostjo trdimo, da so aprila 1944 iz Lendave, Beltincev, Murske Sobote in okoliških vasi izgnali okoli 330 Judov. To je bil prvi val deportacij, v katerem je bilo prizaneseno le Judom s posebnimi zaslugami za Madžarsko.

V začetku maja je prvi skupini deportirancev sledila druga, 20. oktobra tretja, novembra pa so aretirali še zadnjo, najmanjšo skupino, ki se je predhodnim deportacijam izognila zaradi že omenjenih »zaslug za madžarski narod«. Potek izgonov je bil bolj ali manj enak; aretacijam v zgodnjih jutranjih urah je sledilo zbiranje, preverjanje identitete in transport na Hrvaško oz. na Madžarsko, od koder so deportirance prepeljali v Auschwitz.

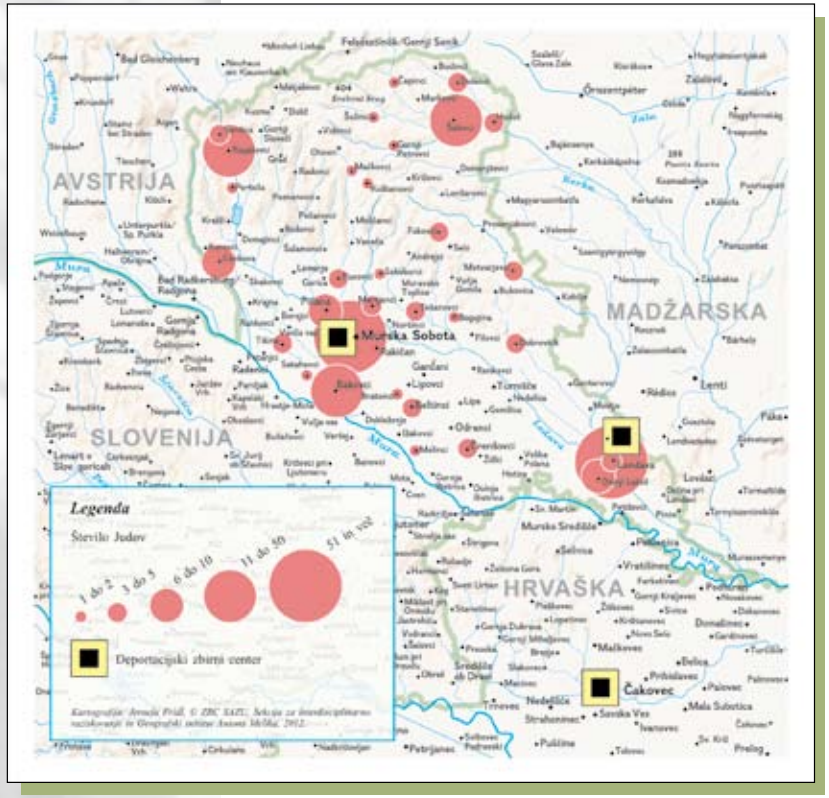

Zemljevid prikazuje kraje, od koder so bili deportirani prekmurski Judje ter zbirna mesta. Kartografija Jerneja Fridl

Prihod v taborišče je za Eriko ostala nepozabna izkušnja ali kot pravi sama »prava kalvarija«:

Odprli so vagone, nemški vojaki so kričali na nas 'alle raus', vsi ven. S seboj nismo smeli vzeti ničesar, ženske niti osebne torbice ne, čisto ničesar. Šušljali so, da nam ostalo le tisto, kar bomo imeli oblečeno, kar bomo imeli na sebi. Zato smo si oblekle nekaj perila, obleko, bluzo, krilo, čez tisto pa zimski plašč, čez zimski plašč pa še balonarski plašč. Tako, da sva s sestro zgledali starejši, močni in tako smo potem poskakali iz vagonov. Tam so nas vojaki postrojili, stalno se drli na nas: 'hitro, hitro' in smo šli potem peš ob železniškem tiru do razpotja [...].

Podobno dogajanje je dokumentiral tudi neki nemški vojak, fotografija pa je bila prvič objavljena v knjigi, ki sta jo dobrih deset let po vojni napisala preživela taboriščnika Ota Kraus in Erich Kulka. Prav onadva sta Auschwitz med prvimi poimenovala »tovarna smrti«.

Matere in otroci iz enega od madžarskih transportov. Auschwitz Album, (c) Jad Vašem.

Kmalu po prihodu, med procesom selekcije, se je Erika znašla iz oči v oči z zloglasnim zdravnikom Mengelejem, ki je delal poskuse na ljudeh, še najraje na dvojčkih.

Starce z otroki in mlade mamice [je pošiljal] na desno [...], tistih nekaj, po njegovem za delo sposobnih, smo šli na levo. Ko smo prišle do Mengerleja, je, ker sva bile s sestro enako oblečeni in približno enako veliki, čeprav je bila sestra dve leti starejša od mene, ta mamo vprašal, če sva dvojčici. Mama je rekla, da ne, da nisva. »Koliko sta stara?« »17 in 15,« je rekla, nemško je dodala: »Mi hočemo delati.« Nato se je hinavsko nasmejal in rekel: »Levo.« Tako smo ostali živi, nismo šli takoj v **krematorij**. *Od celega transporta nas je ostalo 34 žensk. Vem pa zato, ker smo bile postrojene po pet v šest vrst, v zadnji pa so bile samo štiri.*

krematorij • Naprava za sežig trupel; v nemških uničevalnih taboriščih so to tehnologijo uporabljali za sežig trupel zaplinjenih internirancev oziroma taboriščnikov.

Grozo in občutek razčlovečenja je potenciral trenutek, ko so jim pobrali vse osebne predmete, vključno z obleko, in jih drugega za drugim poslali pod tuš:

Odpeljali so nas v eno zgradbo, kjer smo se morale sleč do golega, potem so nam postrigli lase, čevlje in čisto vse, kar smo imeli na sebi, smo pustili na kupu. Mama je zadržala družinsko sliko, esesovka ji jo je iztrgala iz rok in rekla: »Kaj imate to, tega ne boste potrebovali.« Sliko je pred nami strgala. Šli smo pod tuše. Tuši so bili mlačni, vendar nas je zeblo, saj smo bile do golega postrižene. Na drugem koncu smo prišle ven in nismo imeli brisač, ničesar za obrisat. Dobili smo sive obleke, brez nogavic, brez perila, samo obleke in čevlje. Ker sva s sestro imeli bolj male noge, nam je esesovka dovolila, da sva lahko vzeli svoje čevlje. Mama je dobila neke druge, nekateri so dobili lesene cokle.

Fotografije na novo prispelih ujetnikov tako prikazujejo tudi njihovo preobrazbo iz prestrašenih in utrujenih prišlekov v vse bolj brezizrazne taboriščnike.

Madžarske ženske, ki so jih pravkar ostrigli, so morale več ur čakati na to, da so jim razdelili taboriščne obleke in jih razporedili po barakah. Auschwitz Album, (c) Jad Vašem.

Prezeblim, pomanjkljivo oblečenim v krpe in ostriženim *»na nularco«* je Eriki in drugim otrokom ter ženskam iz Murske Sobote in Lendave po nekaj dnevih postalo jasno, da bo v novem okolju težko preživeti. Višek začetnega sistematičnega razčlovečenja je bila tetovaža taboriščnih številk.

O slednjem priča tudi zgodba očeta Arta Spiegelmana,
ki je v Auschwitz prispel sredi zime.

Eriko in druge preživele so odpeljali v ženski lager A in jih namestili v barake. Tukaj so začutili, kaj jih čaka. Bila je lačna, žejna, prestrašena in premražena. Zelo je trpela. Dobila je le nekaj hrane, košček kruha in nekaj juhe na kovinskem krožniku. Ležišče v baraki je bilo videti kot *»stalaža«.*

Potem pa so se začela dolgotrajna preštevanja, imenovana »apeli«, pretepanje in težko delo. Tudi Šariko so nekajkrat pretepli, čeprav so starejše tepli bolj kot otroke. Eriko so najbolj motila neustrezna stranišča in to, da ni smela na stranišče, kadar je bilo nujno, ampak samo, kadar so ji dovolili: *»Vmes je hodil esesovec, če si čepel pet minut dlje.«* Povrhu vsega jo je na začetku zelo zeblo, posebej ponoči. Morile so jih tudi stenice, zaradi katerih ni mogla spati: *»Zjutraj smo bili vsi krvavi po obrazih. [...] Potem, ko so nas premestili v B lager [...], ni bilo več stenic, bile pa so uši, samo stenice so dosti hujše od uši.«* Čez dan je skrbi, ki so jo pestile ponoči, zamenjalo suženjsko delo:

> *Opravljale smo težko delo. Opeko, ki so nam jo naložili na roke, smo morale prenašati kilometre daleč. Še zdaj stoji tista cesta, ki so jo gradili [moški], cesta iz tiste opeke v Auschwitzu.*

Za Eriko, ki je imela komaj trinajst let, je bilo taboriščno življenje še hujše, po drugi strani pa so ji prav leta v nekem trenutku rešila življenje. Potem ko so jo ločili od mame in sestre, sicer ni imela več nikogar, s komer bi lahko govorila, po drugi strani pa ji v baraki, kamor so jo prestavili, ni bilo treba na dolgotrajna preštevanja. Ostalo pa je delo, ki sicer ni bilo več tako težko kot prej, pa vendar:

> *Večji otroci smo bili vsak dan poslani v posebno sobo, kjer smo sortirali volno. Ljudje so v taborišče prinašali s sabo vse sorte, pa tudi cele kupe volne. Ne v štrenah, ampak raznobarvne volne, in sicer zato, ker so tam skrivali zlatnino, pa mogoče kakšen denar.*

> *Mi smo morali to volno po barvah namotavati v štrene. Delala sem skupaj z dvema Madžarkama ... in en dan smo v eni štreni našle zlat prstan in uhane. To je starejša spravila. Žal teh deklic potem nisem več videla. Verjetno so pri njiju našli to zlatnino in ju odpeljali v krematorij.*

Na tak in podobne načine je v Auschwitzu in okoliških taboriščih izginilo več kot milijon judovskih in romskih otrok, žena in mož ter precejšnje število ruskih ujetnikov. Milijon ... Številke si sploh ni mogoče predstavljati, kot si ni mogoče predstavljati smrti tistih, ki so pomrli tik pred osvoboditvijo oz. med evakuacijo taborišča. Slednja predstavlja eno najbolj žalostnih in krutih epizod te zgodbe.

Kljub temu, da so bili Nemci januarja 1945 že precej zbegani, jih to ni odvrnilo od priprav na tako imenovani »Todesmarsch« – pohod smrti. Erika se je v zadnjem trenutku odločila, da se mu bo izognila, da ne bo zapustila sestre in matere. Skočila je v sneg in se skrivala, dokler ostali taboriščniki niso odšli. Na obeh straneh so jih spremljali tudi oboroženi vojaki s psi:

> *Tam sem [...] počakala [in nato] odšla v tisto barako, kjer je bila mama, in se skrila pod njeno ležišče. Nemci so se vračali in z ležišč dobesedno vlekli ujetnice ter jih streljali ...*

In kako se tega istega trenutka spomni Vladek Spiegelman?

Medtem je Erika skrbela za svojo mamo in sestro. Hudo oslabeli in bolni je po odhodu Nemcev in pred prihodom ruskih osvoboditeljev pri življenju ohranila tako, da je po zapuščenem taborišču iskala hrano in oblačila:

> *[S]estra in mama nista bili pokretni [...]. Sama sem hodila s taboriščniki po skladiščih [in iskala], če so Nemci pustili kakšno hrano. [...] Po vodo smo hodili v bazen, [...] kjer so se Nemci poleti kopali [...] v enem od skladišč [pa] sem našla [...] moko, jo dala v ruto in iz te moke sem potem kuhala žgance. [...] V drugem skladišču sem [...] našla [konzervo] zelja. Bila je tako velika, [da] je nisem mogla dvignit in zato sem [jo] kotalila [...] do naše barake.*

Preživeli iz taborišča Buchenwald, taborišče je bilo osvobojeno 16. aprila 1945. Med njimi je tudi Eliezer Wiesel, ki je kasneje postal znan kot pisatelj, politični aktivist in Nobelov nagrajenec.

www.history.com/photos/holocaust-concentration-camps/photo10.

In prav ta pločevinka je vse tri ohranila pri življenju do prihoda Rusov, ki so po Erikinem spominu v taborišče prišli deset dni po tem, ko so ga Nemci izpraznili. Prišli so

> *v belih rjuhah [...], ker tako v snegu niso bili tako prepoznavni, in nekatere ujetnice so jim poljubljale noge, jih objemale, nekatere smo se pa bale. Nismo bile sigurne, ali so res Rusi [...], [dokler niso] začeli govoriti rusko. Bili so presenečeni, ko so nas zagledali, kako izgledamo, saj nas je bila sama kost in koža [...]*

Preživeli iz taborišča Auschwitz-Birkenau po osvoboditvi leta 1945. , (c) Jad Vašem www1.yadvashem.org/yv/en/holocaust/resource_center/index.asp.

Rusi so jih prepeljali v Auschwitz in naselili v barake nekdanjih paznikov ter vojakov, kjer so si lahko vsaj malo opomogle in začele načrtovati pot domov. Glede na to, da je vojna še trajala, pot v Mursko Soboto vse do začetka maja ni bila mogoča. Pa še takrat so se lahko podale samo do Krakova in od tam prek Prage do Budimpešte.

Auschwitz, preživeli otroci po osvoboditvi leta 1945. , (c) Jad Vašem www1.yadvashem.org/yv/en/holocaust/resource_center/index.asp.

> *Potem [...] se je mama odločila, da gremo domov z romunskim transportom [...], ker je bilo zgleda dosti Romunov in Romuni so prihajali po svoje svojce v Krakov [...] Prvi transport je bil romunski. [...] Pot je bila dolga, težka, na odprtih vagonih smo se vozili, se mi zdi, do češke meje [...] potem [pa] prek Prage v Budapešt. V Budimpešti so nas na železniški postaji pričakali [z] židovske občine, nas spet odpeljali v neko šolo, nam dali jesti [...].*

V Budimpešti jim je mednarodna judovska organizacija (ni nam uspelo izvedeti, katera) ponudila, da se izselijo v ZDA:

> *Takim, kot smo bili mi, bi židovska skupnost uredila, da bi šli v Ameriko. Vendar medve s sestro nisva hoteli slišati o tem, saj sva pomnili zadnje očetove besede: »Vidimo se doma«. Bili sva prepričani, da nas oče čaka.*

Zato so se, namesto na pot v Združene države Amerike, odpravile nazaj na budimpeško železniško postajo:

Na odprt vagon, [...] poln krompirja in s tistim vlakom [...], potem do Sombathelyja, kjer [...] nas je [...] židovska občina [...] namestila pri enem gospodu. Tu smo se lahko skopale, oprale in potem [...] šle peš [...] do Körmenda.

Od tu do Prosenjakovcev v Prekmurju so jih pogosto ustavljali ruski vojaki, ker so mislili, da so begunci. V Prosenjakovcih pa jih je pričakal očetov znanec in jih odpeljal v Mursko Soboto, kjer so našli na pol porušeno hišo:

En konjski hlev je bil porušen in ena klet, drvarnica je še stala. V hiši je bila partizanska vojska. Podi so bili strgani, elektrika strgana. Partizanska vojska je spala na tleh, na slami. Po našem prihodu so hišo takoj izpraznili. Hiša je izgledala nemogoče, [zato] smo bili nekaj dni [...] pri eni soboški družini.
Mama je dobila kredit, ne vem, na kaj so ji kredit dali, nato so pobelili hišo, napeljali elektriko v kuhinjo, in v eno sobo dali žarnico. Spali smo na tleh, oblečeni v [...] tisto, v čemer smo prišli domov iz taborišča. [...] Brez vsega. [Bivši] hlapec nam je prinesel eno malo posodo masti, sosedje so nam prinesli malo moke in tako smo počasi začele živeti.

Približno v tem času in vse tja do poletja se je, na podoben način kot Erika s sestro in mamo, vrnilo tudi 25 drugih Sobočank in Sobočanov ter 23 lendavskih Judov. Skupaj s preživelimi iz drugih krajev in vasi se jih je vrnilo 65 ali slabih 20 odstotkov od teh, ki so jih leto prej deportirali. V taboriščih, na prisilnem delu in na maršu smrti jih je po doslej znanih podatkih končalo 387, med njimi tudi Erikin oče. Največ je bilo pobitih prav v Auschwitzu. Zato so bile po krajšem čakanju tudi Erika, njena mama in sestra kljub nepojasnjenim okoliščinam njegove smrti prepričane, da je končal prav tam. Ne nazadnje tudi zato, ker so podobno predvidevale tudi mamine sestre, ki so ga na poti z dela iz Auschwitza nazaj v Birkenau vsaj enkrat srečale in povedale, da je imel zelo zatečene in ožuljene noge, zaradi česar so ga najverjetneje poslali v plinsko celico.

Ne glede na to je Erika po vojni pisala na Rdeči križ v Buchenwald, saj je po vojni slišala govorice, da je oče umrl v Buchenwaldu. Preživeli so namreč predvsem tisti iz drugih taborišč, iz Auschwitza se jih je vrnilo samo šest, en moški in pet žena.

Preživeli prekmurski interniranci kmalu po vrnitvi domov leta 1945.
Fotografijo nam je odstopila Erika Fürst.

Kasneje se je izkazalo, da je bilo med povratniki zelo malo moških. Statistika govori o dobri petini. Pogosteje, vsaj kar zadeva prekmursko judovsko skupnost, so preživele ženske in še te so se kmalu po vojni v veliki meri izselile iz Prekmurja. Največ jih je odšlo v Palestino in ZDA, nekaj pa v druge slovenske kraje. Erikina sestra se je z možem preselila v Maribor, kjer je kmalu zatem umrla v precej neobičajni nesreči. Pri likanju se ji je vnela najprej obleka, ki jo je likala, nato pa ona ...

Po letu 1945 so Erika, njena mama in sestra poskusile zaživeti kolikor toliko normalno življenje. S sestro sta šli že konec maja v šolo in opravili razredne izpite: najprej sta imeli tečaje, potem izpite. Prvo zimo je hodila *»v šolo brez nogavic«* in v plašču do kolen:

Potem mi je stric dal ene moške dokolenke in neke škornje [...], verjetno so bile od tete. Dve teti sem imela v Martjancih in na vasi so ljudje marsikaj spravili in nam tudi vrnili. Žal v Soboti to ni bilo mogoče.

Posebej živo ji je ostal v spominu občutek, da se ni mogla zbrati, da si ni mogla nič zapomniti. Kar se je zvečer naučila, je zjutraj pozabila. Očitno je podzavestna potreba po pozabljanju grozot preteklega leta vplivala tudi na novo pridobljeno znanje. Erikine težave s pomnjenjem šolske snovi je delila večina preživelih, ki se je »zatekla« k zavestni pozabi.

Razlogov za ta pojav je več, vendar so preživeli največkrat omenjali strah, da se jim kaj podobnega ne bi ponovilo, in željo, da bi čim prej pozabili na preživete grozote. Takih, ki so si pri tem pomagali s sovraštvom, je bilo, sodeč po pričevanju preživelih, nekoliko manj. Ne glede na to, kako so prenašali posledice te izkušnje, jih je večina zapustila Slovenijo in Evropo. Poleg ZDA, Avstralije in Velike Britanije je bila njihov najpogosteje omenjeni končni cilj Palestina, od leta 1948 naprej pa Izrael. Sodeč po podatkih, je v novoustanovljeno judovsko državo emigrirala večina od dveh tretjin vseh, ki so po 1945 za vedno zapustili Prekmurje. Glede na to je bilo uničenje judovske skupnosti na severovzhodu Slovenije domala popolno. Več kot 85 odstotkov jih je bilo pobitih v času vojne, dodatnih deset pa je odšlo kmalu po njej. V Murski Soboti in Lendavi jih ni ostalo niti toliko, da bi lahko obnovili versko skupnost.

Fizičnemu iztrebljenju je nato sledila **nacionalizacija** judovskega premoženja, razlog zanjo pa ni bila niti vera niti rasna pripadnost, temveč samo in zgolj premoženje. Jude, ki v trenutku, ko se je vojna začela, niso imeli jugoslovanskega državljanstva, so razlastili kot osebe nemške narodnosti, kar je bilo za prizadete še posebej hudo. Kljub temu, da so si za državljanstvo zelo prizadevali, a ga zaradi lokalnega antisemitizma niso dobili, so jih po vojni razlastili prav zato, ker niso bili državljani predvojne Kraljevine Jugoslavije. Pri tem je bilo najbolj boleče to, da so jih s tem uradno izenačili z narodnostjo tistih, ki so jih preganjali.

nacionalizacija • Označuje podružbljenje zasebne lastnine po drugi svetovni vojni v državah s socialističnimi vladami in tako tudi na območju Socialistične federativne republike Jugoslavije. Na ta način je v državno last prešla večina industrije, zemljišč ter prehranskih in prometnih podjetij.

Tudi zato nikakor ni mogoče najti opravičila za povojna sodišča, ki so »spregledala« dejstvo, da je bila večina Judov vendarle »jugoslovanskih državljanov, slovenske narodnosti, židovske vere« in da so imeli, tako kot Erika, v dokumentih vpisano, da so Slovenci.

Prav tako presenetljiv je skromen spomin na judovske žrtve v prvem desetletju po vojni. Z njimi se namreč srečamo zelo redko in v omejenem obsegu. Tako na primer v enem prvih zapisov v Obmurskem tedniku najdemo skopo notico o tem, da so okupatorji v taborišča odgnali »tudi soboške Žide«. Netočna je tudi ocena 117 žrtev holokavsta, zato pa je avtor več pozornosti namenil Aliju Kardošu, enemu osrednjih pobudnikov odporniškega gibanja v pokrajini. Kot kaže, je v času socializma Jud kot posameznik s svojo zgodbo lahko nastopil samo v vlogi revolucionarja.

O povojnem odnosu do judovstva poleg tega zgovorno priča tudi rušenje sinagoge v Murski Soboti. Sredi leta 1949 jo je za skromno vsoto kupil Mestni ljudski odbor Murska Sobota, ki je pet let zatem sprejel tudi sklep o njeni rušitvi. Več sreče je imela sinagoga v Lendavi, ki po obnovi v 90. letih služi kot prireditveni prostor.

Sinagoga v Murski Soboti. Fotografija: J. Kodrič.

Sinagoga v Lendavi leta 2010. Fotografija: Aleš Topolinjak, (c) Sinagoga Maribor.

Še najbolj doslednega brisanja spomina pa je bila deležna sinagoga v Beltincih. Preprosto enodružinsko hišo, ki so jo v sinagogo spremenili leta 1859, je, kot kaže, doletela enaka usoda kot beltinsko judovsko pokopališče. Potem ko so tam leta 1943 kot zadnjega pokopali Juda Jana Ebenšpangerja, je bilo, kot pravi Bojan Zadravec, »judovsko pokopališče v Beltincih dobesedno izropano. Ohranjen ni niti en spomenik.«

In do leta 2009 v spomin na prekmurski holokavst ni bilo tudi nobenega drugega obeležja. Prej nasprotno: s spomenikom v spomin žrtev fašizma, ki ga je občina dala postaviti med nagrobnike na judovskem pokopališču v Dolgi vasi leta 1947, je hote ali nehote povzročila, da je spomin na deportacijo in poboj večine prekmurskih Judov začel bledeti še hitreje. Na podoben način so bile zakrite najhujše posledice vojne na prekmurskih tleh tudi v učnem programu, zaradi česar so nove generacije Prekmurk in Prekmurcev, kakor tudi vseh drugih Slovenk in Slovencev do nedavnega živele v prepričanju, da se je holokavst zgodil nekje daleč stran.

»In memoriam žrtvam fašizma 1941–1945«. Napis na spomeniku, postavljenem na judovskem pokopališču v Dolgi vasi blizu Lendave. Fotografija: Marko Zaplatil; (c) Arzenal.

Vsaj dve generaciji sta živeli v prepričanju, da so plinske celice in prisilno delo del nemške in ne tudi slovenske zgodovine. V zadnjih letih se ta spomin sramežljivo obuja. Najpogosteje s pomočjo učiteljic in učiteljev ter profesoric in profesorjev, ki svojim učencem in dijakom pomagajo odkrivati dolgovaško judovsko pokopališče ali jih spodbujajo, da sami odkrivajo preostanke judovske kulture. Žal pri tem ostaja še naprej pozabljena usoda dolenjskih in prekmurskih Romov. Del prvih so postrelili partizani, veliko večino drugih pa so Madžari zaprli v delovna taborišča.

Prav tako do nedavnega nismo slišali nič o ljudeh, ki so Judom pomagali in se zato vpisali med **pravičnike med narodi**, med redke pogumne ljudi, ki so kljub nevarnosti za lastna življenja in življenja svojih bližnjih skrivali judovske otroke, ponarejali njihove dokumente in jim na različne načine reševali življenja. Med desettisočimi, katerih imena so ovekovečena v parku znanega muzeja Jad Vašem v Jeruzalemu, je namreč tudi sedem slovenskih.

Viri in literatura:

pravičniki med narodi • Leta 1963 so v Jad Vašemu, svetovnem centru za raziskovanje, izobraževanje, dokumentacijo in spomin na holokavst, začeli načrtno zbirati podatke o Nejudih, ki so pod nacizmom in pod grožnjo smrti in nasilja tvegali in tudi žrtvovali svoja življenja, da bi rešili judovske otroke, može in ženske.
Žrtve holokavsta so v svojem trpljenju največkrat naletele na nezanimanje ali sovražnost. Ljudje so pogosto samo nemo opazovali, ko so njihove sosede aretirali, odpeljali in jih nato ubili. Nekateri so pri tem tudi sodelovali, mnogi pa so se z zapuščenim judovskim premoženjem tudi okoristili.
Kljub vsemu, pa so bili nekateri ljudje vendarle tako globoko pretreseni in zgroženi nad takšnim uničenjem človečnosti, da so se odločili za upor. To so bili običajni ljudje, ki so se tako odločili zaradi svojega političnega, ideološkega ali verskega prepričanja, ali pa jih je v to gnala moralna dolžnost. Velikokrat so bila dejanja nenačrtovana, kar jih je pogosto postavilo v položaj, ko so morali povsem nepripravljeni sprejeti zelo težke odločitve. V svojih pripovedih so pravičniki pogosto navajali »prelomno točko«, ki jih je pognala v delovanje: priča so bili deportaciji, umoru, zaplembi premoženja. Velikokrat so se Judje po pomoč obrnili k Nejudom. Vendar pa moramo poudariti, da v vsem tem Judje niso bili pasivni predmeti reševanja.
Nasprotno, v uporu proti nacističnemu režimu in načrtovanemu uničenju so igrali aktivno vlogo. Posledice, ki so doletele pravičnike, so bile v različnih okoljih različne. V Vzhodni Evropi so Nemci ubijali ne samo ljudi, ki so skrivali Jude, ampak celotne družine. Nekateri pravičniki so bili internirani in ubiti v taboriščih.

Oblike pomoči, ki so jo nudili pravičniki, lahko razdelimo v štiri kategorije:

Skrivanje Judov doma ali na posesti. Rešitelji so odstopili določen del doma ali poskrbeli za varno zavetje (npr. pod hišo ali hlevom). Življenjske razmere so bile po navadi zelo težke. Poleg tega so poskrbeli za hrano in ostale dobrine, kolikor so pod nenehno grožnjo smrti lahko. Včasih so skrivače predstavili kot Nejude, sorodnike ali posvojene otroke. Jude so skrivali tudi v stanovanjih v mestih, otroke pa so pogosto pod lažno identiteto skrili v samostanih.

Lažni dokumenti in identitete. Prevzemanje nejudovske identitete je zahtevalo lažne papirje in pomoč pri zagotavljanju preživetvenih možnosti. V takih primerih so rešitelji, ponarejevalci ali uradniki, priskrbeli ponarejene dokumente, krstne liste.

Tihotapljenje in pomoč pri pobegu. Tovrstne dejavnosti so pomenile tihotapljenje ljudi iz getov in zaporov, pomoč pri prečkanju meja iz okupiranih območij na območja z manj strogim preganjanjem (Švica, italijanska zasedena ozemlja, Madžarska pred nemško zasedbo marca 1944).

Reševanje otrok. Starši so bili pred grozljivo dilemo ločitve od otrok, da bi jim tako zagotovili čim več možnosti za preživetje. V takih primerih so otroke k sebi velikokrat vzeli posamezniki, v nekaterih državah (zlasti na Poljskem, v Belgiji, na Nizozemskem in v Franciji) pa so zanje skrbele ilegalne organizacije, ki so jim skušale priskrbeti dom, hrano in zdravila.

(Povzeto po www1.yadvashem.org/yv/en/righteous/about.asp.)

Do sedaj je Jad Vašem naziv pravičnika med narodi podelil ljudem iz 44 držav, med njimi je tudi sedem Slovencev: Uroš Žun, odvetnik iz Radovljice, ki je rešil šestnajst judovskih deklet; Andrej Tumpej, duhovnik, ki je rešil beograjsko judovsko družino Kalef; Zora Pičulin je rešila otroka, katerega starši so bili deportirani; Ivan Breskvar je pomagal reševati judovske otroke na Hrvaškem; Ljubica in Ivan Župančič; Olga Rajšek Neuman in Martina Levec Marković.

O zgodbah teh ljudi še danes ne vemo prav veliko. Naj zato omenimo zgodbo patra Andreja Tumpeja, ki je predstavljena tudi v kratkem filmu *Tri obljube* režiserja Edwarda Serotte. Kljub temu, da se je vse življenje trudil pomagati sleherniku, nam bo njegovo ime ostalo najbolj v spominu zaradi življenj, ki jih je rešil med drugo svetovno vojno v Beogradu. Petim ženskam je uredil ponarejene osebne izkaznice in krstne liste. Žal so dve dekleti odkrili, našli so ponarejene dokumente, ko sta iskali delo v Nemčiji. Sledi so vodile v Beograd k patru Tumpeju. Gestapovci so ga zaprli in več mesecev zasliševali. Na koncu so ga izpustili, vendar je bilo to obdobje vseeno obdobje nepredstavljivega strahu za Antonijo Kalef in njeni hčerki Matildo in Rahelo, preživele tri Judinje. Vedel je, da krši zakon, saj je bila vsakršna pomoč judovskim družinam prepovedana in kazniva. Kljub temu je tem trem ženskam, mami z dvema hčerama, na osnovi dokumentov mame Antonije, ki je bila Slovenka in se je pred poroko pisala Ograjenšek, uredil nove dokumente. »Odslej se pišete ... Ograjenšek. Vi, gospa Kalef, ostanete s svojim slovenskim imenom Antonija, hčerki pa morata spremeniti ime. Matilda bo odslej Lidija, Rahela pa Breda.« Tako je postal oče Tumpej njihov rešitelj in dolgoletni prijatelj. Rahela Kalef je v znak hvaležnosti tudi po končani vojni obdržala ime Breda. Svojo človekoljubno pot je pater Tumpej nadaljeval tudi po vojni. Med drugim je šel po velikem potresu leta 1963 na lastno željo v Makedonijo in tam ostal vse do upokojitve leta 1971. Bil je zaveden Slovenec in obenem tudi predan Jugoslovan, globoko navezan na Balkan. Pokopan je na beograjskem vojaškem topčiderskem pokopališču.

(Povzeto po Jure Aleksič, Mladina 21, 28 May 2001, www.mladina.si/95997/se-en-slovenski-schindler/; Marjan Toš, "Slovenski Schindler iz Beograda," 7 March 2012,/www.7dni.com/v1/default.asp?kaj=2&id=5756235.)

Njihova dejanja čakajo,
da jih na novo odkrijemo.

Žal nam na novo ni treba odkrivati antisemitizma. Sovraštvo oz. nezaupanje do Judov je preživelo domala neokrnjeno. O tem ne nazadnje pričajo dogodki zadnjih dveh desetletij tudi v Sloveniji ... in tudi v Prekmurju.

Sledov črnih kljukastih križev na nagrobnikih judovskega pokopališča na ljubljanskih Žalah (fotografija zgoraj) in rdeče barve na spomenikih na judovskem pokopališču v Dolgi vasi (fotografija spodaj) sicer ni več, zato pa ostaja spoznanje, da je, podobno kot drugod po Evropi, tudi v naših krajih sovraštvo preživelo usmiljenje.

Fotografija zgoraj: Fotodokumentacija Dela; fotografija spodaj: Marko Zaplatil, (c) Arzenal)

ZAHVALA

Za pomoč, skrbno branje in neprecenljive nasvete, komentarje in spodbude se zahvaljujeva članom projektne skupine **»Zamolčani holokavst«** Eleonore Eppel Lappin, Ani Hofman, Tanji Petrović, Ivu Goldsteinu in Goranu Hutincu; zunanjim sodelavcem Heidemarie Uhl, Évi Kovacs ter Wolfu Moskovichu; za izjemno pomembne povratne informacije od učiteljev pa Pavli Karba, Nataši Litrop, Boštjanu Majeriču, Klavdiji Sipuš, Aljažu Selinšku, Karini Sekereš, Dušanki Horvat in Mateji Jevšnik.

Viri in literatura:

»About the righteous«, The Righteous among the nations, Yad Vashem, www1.yadvashem.org/yv/en/righteous/about.asp, obiskano 21. julij 2012.

Jure Aleksič, *Mladina*, 28. maj 2001, www.mladina.si/95997/se-en-slovenski-schindler/, obiskano 18. junij 2012.

Gideon Botsch in drugi, *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden, Katalog der ständigen Ausstellung – Haus der Wannsee-Konferenz*, Berlin, 2008.

Erika Fürst, pričevanje, intervju opravil Oto Luthar, avgust 2010.

Šarika Horvat, intervju hrani Fondacija šoa.

Ota Kraus in Erich Kulka, *Die Todesfabrik*, Berlin, Kongress-Verlag, 1957.

Jason Lutes, Berlin: *City of Stones,* Drawn and Quarterly, Montreal, 2010.

Jason Lutes, Berlin: *City of Smoke,* Drawn and Quarterly, Montreal, 2011.

Holocaust concentration camps photo gallery and related media, history.com, www.history.com/photos/holocaust-concentration-camps, obiskano 20. julij 2012.

Holocaust resource center, Yad Vashem, www1.yadvashem.org/yv/en/holocaust/resource_center/index.asp, obiskano 18. julij 2012.

Posete starom sajmištu, www.starosajmiste.info/sr2012/#/mapa/gasni_kamion, obiskano 18. junija 2012.

Edward Serotta, *Three Promises*, Centropa film, 2011.

Art Spiegelman, *Maus, Zgodba o preživetju*, Založba ZRC, Ljubljana, 2006.

Marjan Toš, »Slovenski Schindler iz Beltincev«, *7dni, pisan kot življenje*, 7 Marec 2012, www.7dni.com/v1/default.asp?kaj=2&id=5756235, obiskano 18. junij 2012.

Bojan Zadravec, *Židje v Beltincih,* manuscript, Beltinci, 2006.

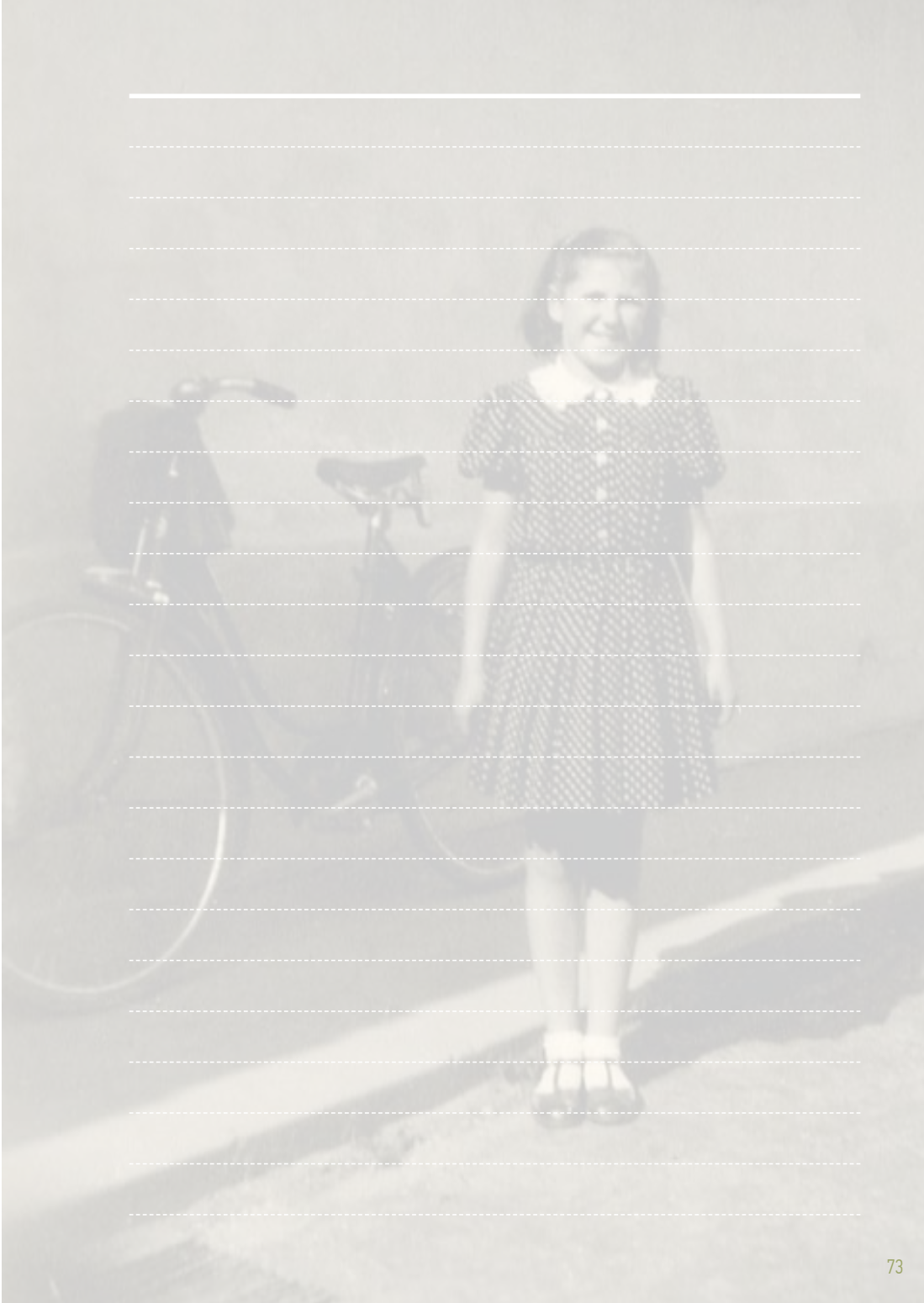

DEŽELA SENC – Spomin na izgon in izginotje judovske skupnosti v Prekmurju

Avtorja Oto Luthar, Martin Pogačar
Jezikovni pregled Helena Dobrovoljc, Mateja Curk
Recenzija Eva Klemenčič, Goran Hutinec
Fotografije Erika Fürst, Boris Hajdinjak, Fotodokumentacija Dela, Marko Zaplatil, J. Kodrič, Aleš Topolinjak, Bojan Nedok, Jad Vašem
Kartografija Jerneja Fridl, Manca Volk
Gradivo iz grafičnih romanov Jason Lutes, *Berlin, City of Stones* in *Berlin, City of Smoke*; Art Spiegelman, *Maus, Zgodba o preživetju*
Oblikovanje in prelom Tanja Radež
Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU
Za založbo Oto Luthar
Glavni urednik Aleš Pogačnik
Tisk Collegium Graphicum, d. o. o., Ljubljana
Naklada 300 izvodov

Publikacija je nastala v okviru projekta »Neglected Holocaust: Remembering the Deportation of the Jews in Slovenia«, ki ga je omogočilo financiranje Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research ter Ministrstva za izobraževanje, znanost, kulturo in šport RS. Za sodelovanje se zahvaljujemo tudi Pedagoškemu inštitutu.

REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA IZOBRAŽEVANJE, ZNANOST, KULTURO IN ŠPORT

© 2012, Založba ZRC, ZRC SAZU
Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.411=411.16)
341.485(=411.16)

LUTHAR, Oto
Dežela senc : spomin na izgon in izginotje judovske skupnosti v Prekmurju / Oto Luthar, Martin Pogačar ; [fotografije Erika Fürst ... et al.]. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012

ISBN 978-961-254-374-7
1. Pogačar, Martin
262157312